

Chestiunea normei literare. Determinate de presiuni lingvistice (dinspre textul de tradus, dinspre limba sursă și dinspre limba țintă, dar și dinspre nivelul de dezvoltare al aspectului ei literar), precum și de factorul uman (capacitățile și calitățile de traducător și revizor ale celui care a scris textul și nevoile publicului concret), soluțiile de traducere materializate în secolele al XVI-lea și al XVII-lea reprezintă unul dintre factorii constitutivi ai vechiului aspect literar românesc.

Limba. Fundamentul pe care se întemeiază și care dinamizează cel mai mult o societate, fluidul organic și relațional cel mai puternic, care dă societății identitate structurală asigurându-i acesteia funcționarea reală, îl constituie comunicarea pe baze lingvistice. Evoluind, ca orice sistem, conform legilor sale interne, limba dezvoltă puternice presiuni prin care tinde să-și utilizeze toate valențele și energiile. Totodată, ca oricare organism viu, limba prezintă o accentuată tendință spre stabilizare, spre dobândirea unei identități (ceea ce implică și caracterul distinct). De aceea, una dintre cerințele de bază ale societății față de limbă, dar și o importantă cerință a limbii față de sine¹, o constituie cerința de stabilitate². Dotată fiind cu trăsătura ‘procesualitate’, funcționarea structurii și a elementelor componente se produce ca urmare a dinamicii generate de către cele două forțe concurente: variabilitate (creativitate) / stabilitate (imitație). În felul acesta, din gama variată de posibilități puse la dispoziție de către sistem și actualizate sau actualizabile la nivelul vorbirii, se statornicesc seturi de norme. Prin procese coercitive ce îmbracă diferite forme, comunitatea ajunge să-și structureze și să instituie un uz, pe care îl uzitează în mod curent în interacțiunile sale lingvistice.

Individul. La nivel de individ, cazul firesc și cel mai obișnuit este dat de individul vorbitor a cărui limbă înglobează, alături de elementele provenind din baza pe care s-a constituit competența sa primară, elemente adoptate din succesivele medii străbătute pe parcursul vieții (care au și rolul unor modificatori ai structurii de bază), structuri lingvistice aparținând unor straturi temporale diferite, structuri caracteristice mai multor registre și straturi sociale (actualizate de către vorbitor în variatele situații de comunicare cărora trebuie să le facă față), eventual structuri aparținând mai multor arii geografice cu care individul a intrat în contact, pe care le stăpânește și pe care le-a putut adopta în diferite măsuri. Ținând seamă de această trăsătură definitorie a idiolectului unui astfel de vorbitor real, este evident cum caracterul simultan al respectivelor structuri și capacitatea vorbitorului de a le actualiza în diferite doze și la diferite momente generează o unitate mai degrabă relativă³. Cu toate acestea, se poate vorbi despre un idiolect întrucât, chiar date fiind nenumăratele variabile, vorbirea unui individ cunoaște și o serie de constante. În fapt, pe baza acestora se identifică idiolectul unui individ.

Comunitatea lingvistică. La nivel de grup, se observă că utilizarea unui sistem lingvistic în sînul unei comunități ce are puține și slabe contacte cu o altă sau alte comunități (vorbitoare mai ales a aceleiași limbi, dar și a altei limbi) constituie un exercițiu, intensiv și extensiv, prin care acea limbă se stabilizează la nivelul respectivei comunități. În felul acesta se dobîndesc seturi de norme pentru diferitele ei posibilități actualizate de către vorbire. La interiorul comunităților lingvistice relativ restrînse și avînd slabe contacte cu alte comunități, cutumele⁴ lingvistice (ca și celelalte tipuri de cutume, de altfel) apar și se instituie mai repede, forța coercitivă care conduce la fixarea acestora și care veghează la respectarea lor fiind infinit mai mare decît în cazul comunităților largi și aflate în contacte cu alte comunități. Creația lingvistică și selectarea elementelor de paradigmă, ambele procese desfășurate conform și pe baza posibilităților oferite de sistem, au loc mult mai lent și mai greoi la comunitățile mici și închise, în comparație cu ceea ce se întîmplă la interiorul comunităților largi și deschise. În cele dintîi, cei ce dau gir inovațiilor dețin o mai mare autoritate, tendințele de dobîndire și de conservare a identității fiind extrem de mari, convențiile ce au darul de a marca

¹ Ca orice realitate vie, pentru a funcționa limba are nevoie de stabilitate internă, unitate funcțională și de elemente care să-i asigure identitate și integritate. Numai astfel se asigură una dintre cele două condiții de existență ale unui organism viu, precum și funcționalitatea, utilitatea reală și reproducția eficientă.

² Variabilitatea se dezvoltă ca o tendință naturală, concurentă de cealaltă tendință naturală - stabilitatea. Fiind și cerințe intrinseci ale organismelor, conștientizate de ființa umană, ele pot fi practicate în mod asiduu, programat, în cadre statornicite cultural.

³ Acest tip de unitate este cel real, de fapt, întrucât ține de manifestarea principiului economiei în limbă, acesta aflat în variație liberă cu tendința spre variabilitate.

⁴ Vezi I. Oprea (*Terminologia filozofică românească modernă*, București, 1996, p. 39-40) care arată că, pentru limba literară veche nu se poate vorbi despre *normă* ca rezultat al sancționării printr-un for cultural, ci doar ca produs al imitației și obișnuinței, caz în care ar trebui să se vorbească despre *model* sau despre *cutumă*. Totodată, același cercetător arată că „modelele fac parte din sistem și pot crea în cadrul lui micro sisteme ordonate; norma sancționează un aspect din cadrul sistemului și-l declară corect în mod unic” (*loc.cit.*). Marea deosebire dintre cele două constă în aceea că „Modelul se bazează de obicei pe analogie (manifestată spontan), dar poate fi furnizat și de o limbă străină, norma are în general în vedere corelarea unui număr foarte mare dintre elementele limbii” (*ibid.*).

identitatea comunității instituindu-se mult mai lesne. La nivelul grupului așadar, iarăși, variabilele coexistă cu constantele. Primele sînt date de evoluțiile firești ale limbii, în sînul respectivei comunități, celelalte se concretizează prin acțiunea principiului stabilității, prin anumiți indivizi ai grupului.

Vechile texte românești prezintă un grad ridicat de eterogenitate - internă, dar și între ele -, sub aspectul formelor și fonetismelor conținute și relativ la cerințele unei norme literare. Într-o anumită măsură, această eterogenitate constituie rezultatul acțiunii factorilor de ordin diacronic și diatopic - întrucît tendința generală de dezvoltare a limbii cuprinde vectori care conduc la diferențiere prin evoluție, concomitent cu un proces de mărire a coeziunii la interiorul unității (teritoriale, cultural-spirituale etc.) -, precum și factorului uman, care este unul creativ⁵.

Privind la condițiile în care au fost create aceste texte, se observă că, fiind traduse și revizuite într-o limbă cu destul de puține opțiuni și diferențiată în oarecare măsură pe zone dialectale, provenind de la indivizi cu diferite concepții asupra felului în care se face o traducere, ele constituie mai degrabă rezultate ale unei munci independente. De asemenea, avînd în vedere inexistența unui sistem de metode de traducere, precum și unele condiții concrete în care acest act se desfășura, este cert că textul de tradus nu fusese studiat integral în prealabil, ceea ce ducea la o acută lipsă a imaginii de ansamblu. În cazul în care era utilizată și o altă versiune străină, sau o traducere românească, uneori, acestea aproape că nu se mai constituiau în surse de sugestii, ci ajungeau chiar să îndeplinească aceeași funcție cu cea a versiunii principale de tradus. În plus, fiind vorba despre traduceri și compilații, în ceea ce privește impactul lor asupra limbii române, trebuie menționat că, alături de variabilitatea naturală a limbii - dată de evoluțiile petrecute aici în mod firesc -, un alt factor, foarte important, de natură să inducă oscilații și tulburări de sistem îl constituie interferențele dintre limbile aflate în contact.

Analizînd aproape oricare text din secolul al XVI-lea sau al XVII-lea, se constată că variate fonetisme și forme coocură în acel text, mai degrabă într-o stare de simplă coprezență decît într-una de concurență.

Din punct de vedere fonetic, și chiar morfosintactic, textul *Paliei de la Orăștie* (1582) prezintă un evident amestec de trăsături considerate a fi aparținătoare fie zonei nordice, fie celei sudice. În textul PO se combină în modul cel mai natural forme precum *ziseși* cu *dziseși*, *ziseră* cu *dziseră* și cu *dzisără*, *Domnedzeu* cu *Domnezeu*, cu *Dumnedzeu* și cu *Dummedzeu*, *trimease* cu *trimise* și cu *tremise*, *strînse* cu *strinse*, *pîne* cu *pîine*, *oamini* cu *oameni*, *zice* cu *dzice* și cu *gice*, *besadă* cu *beseadă*, și toate acestea în proporții doar slab dezechilibrate. Același text prezintă forme de gen.-dat. singular precum: *adevărăturiei*, *adevărătoreei*, *adevărătoreii*, *adevărăturii*, unele coocurente pe aceeași pagină, vocativele *fraților români!* și *frați românilor!*, pluralele *jigăanii* și *jiganii*, *besezi/besedzi* etc. Auxiliarul de viitor se poate întîlni sub ambele forme sub care apare în epocă, atît *vei*, cît și *veri*, imperativul negativ de persoana a doua plural, de asemenea, poate cunoaște atît forma în *-reți*, cît și cea în *-ți*, tot imperativul procurînd textului forme precum: *scrie!* și *scriadză!*

Urmînd textul maghiar cu o consecvență situată între limite rezonabile, traducerea conține sporadic, alături de formele verbale, dominante, de imperfect și perfect românesc, forme verbale perifrastice, deși textul maghiar nu le conține. Faptul indică tot o formă de abatere, prin care a fost urmat un text grecesc sau slavon, sau doar s-au actualizat deprinderi dobîndite sub influența, directă sau indirectă, provenită de la astfel de modele.

Textul *Îndereptării legii* (1652) prezintă destule elemente caracteristice ariei nordice, dar și elemente care nu pot fi socotite decît regionalisme sudice, care, deja, nu aveau ce căuta într-un astfel de text, deoarece în ultima sută de ani nici un text îngrijit, provenind din Muntenia și sud estul Transilvaniei, nu reproduseseră în cuprinsul său asemenea forme, decît rarissim. Printre acestea doar cîteva exemple: *dumnezăiască*, *să nu betejască*, *dă* și *de*, pentru ‘dacă’ și ‘de’ (către), *orașă*, *mișăi*, *greșală*, *dezlegat*, *dăzlegate*, *nădăzlegat*, *nedăzlegați*, *se cade*, *să cade*, *nu să face*, *să se facă*, *să să chame*, apoi „mitropolitul pe mitropolit hirotonește (...), episcopul pre episcop”, *l-au fost sfătuit*. Chiar dacă unele dintre acestea rămîn caracteristice zonei nordice (în vreme ce, pentru cele de tipul *dăzlegat*, este greu chiar de imaginat așa ceva), nu se poate accepta că acestea s-au strecurat dinspre *Cartea românească de învățătură* spre *Îndereptarea legii*.

Codicele Bratul (1560) prezintă semne care atestă că, deși inițial Bratul a început lucrul hotărît să respecte întocmai textul pe care îl copia, pe măsura înaintării lucrului, autorul începe să introducă în text formele cu care era familiarizat, dar fără a renunța total la păstrarea unor forme diferite de cele frecvente în

⁵ Spre exemplu, deși vechile traduceri prezintă certe semne de urmare fidelă a textelor străine, de multe ori apar, cel puțin la fel de evident, forme de manifestare a nevoilor de evitare a eventualei monotonii care s-ar fi creat printr-o prea ridicată consecvență în aplicarea soluțiilor de echivalare gramaticală și lexicală. Cu repercusiuni asupra rezultatelor de la nivel lexical și stilistic, astfel de cazuri nu lezează ideea de normă, atît cît se poate aceasta contura în secolul al XVI-lea.

norma sa și aparținând textului copiat. Totodată, Bratul cedează pe parcursul textului în fața formelor care îi deveniseră familiare. CB se dovedește a fi text produs de o persoană deschisă la influențe, aflată în contact cu texte sau vorbitori din zone învecinate, utilizând o normă neunitară, doar relativ încheagată, motiv pentru care în textul său apar forme destul de variate. De fapt, nu este vorba despre un amestec propriu-zis, act care ar fi presupus deja o delimitare destul de fermă între norme, ci despre chiar desfășurarea procesului de constituire a aspectului literar, proces aflat într-o etapă în care amplexarea acumulărilor încă nu era îngrădită de principii riguroase de selecție culturală. Doar unele afinități ale uzurilor limbii lui Bratul reușeau să aducă oarecari limitări.

Mai relevant încă, apare cazul unor tipărituri, precum cele coresiene dar, mai cu seamă, *Biblia de la București* (1688). Aceste texte, reprezentând revizii, efectuate de colective sub o îndrumare aflată în mîinile unei persoane sau a unui grup foarte restrîns, nu reușesc să atingă decît un grad relativ de unitate. *Biblia de la București* reprezintă un model de text neunitar. Acest text aproape că nu prezintă o pagină care să fie lipsită de fonetisme și forme, unele caracteristice variantei literare nordice, altele caracteristice celei sudice, într-un continuu joc al oscilațiilor.

Totodată, texte precum *Psaltirea Șcheiană* atestă în egală măsură coprezența mai multor variante (fonetice și gramaticale), ceea ce întărește ideea că ‘unitatea limbii’ este un concept ce poate fi aplicat limbii textelor secolului al XVI-lea, cu condiția să fie înțeles în sens larg și nu ca uniformitate, ca rigoare paradigmatică. Este o unitate a unui alt stadiu de limbă, o unitate de sistem și nu de normă. Alături de *Palia* de la Orăștie, de *Cronica lui Moxa* ori de *Biblia de la București*, stau și scrierile lui Miron Costin și Ion Neculce. Acestea conțin numeroase forme pentru care se constată oscilații de ordin fonetic. Vocalele *e/i* și *o/u* se află într-o asemenea variație încît, aplicînd riguros o schemă, s-ar putea deduce (firește că în mod greșit) că perechile în discuție nu reprezintă decît două foneme. Oricare ar fi cauzele pe seama cărora s-ar pune această stare de lucruri (diatopice, diastratice, puse în act de către un copist), în esență, prezența oscilațiilor arată că fonetismele constatate sînt prezente sau acceptate (fie în mod activ, fie în mod pasiv) de același individ deoarece, și numai în măsura în care, nu se leza astfel un simț al limbii dat de o normă ferm limitată sub toate aspectele. (De aceea nici nu puteau fi epurate la o revizie toate aceste elemente, astăzi văzute ca semn al inconsecvenței; ele nu contraveneau unei norme deținute de revizior ori de copist și nu avea cum să intre în contrast cu niște modele altfel fixate.)

Alături de acestea stă și cazul alternanțelor grafice. Din orice perspectivă ar fi considerate aceste alternanțe (ca avînd sau nu bază în alternanțele fonetice), simpla lor existență se constituie într-un argument în aceeași direcție, cauzele și semnificațiile profunde ale apariției și perpetuării alternanțelor grafice se află în caracterul oscilant, în formare, atît al vechiului aspect literar românesc, cît și al principiilor de la baza acestuia⁶.

Unitatea diversității și diversitatea unității. Privind lucrurile din același unghi, dar la nivelul mai multor texte, se constată aceeași stare de lucruri, atît la nivel fonetic, cît și la nivel gramatical. Așadar, eterogenitatea fonetică și gramaticală este o caracteristică nu doar în interiorul unui text, ci și la nivelul corpusului de texte provenind din secolele al XVI-lea și al XVII-lea⁷. Se întîlnesc forme precum *muiere*, alături de *muiare*, pluralele *năpăsti*, *năpăstile*, *năpasti*, *năpăști*, *năpăste*. Precum s-a observat mai sus, pentru cazul PO, și aici apar oscilații în ceea ce privește formele de viitor și cele ale negației simple, care conviețuiește cu cea dublă. Cele de mai sus atestă neintervenția unor factori de influență cum ar fi un uz hotărît de anumite valori de întrebuințare de perioadă ori de areal.

Toate acestea indică imposibilitatea identificării unui sistem coerent de particularități fonetice și gramaticale care să prezinte relevanță din punctul de vedere al conceptului ‘subdialect’, precum și faptul că nu se poate solicita acestor texte unitate internă ori la nivelul epocii.

Concurența fonetismelor și formelor derivă dintr-o situație complexă. Pe fondul unei deschideri la nivelul comunităților, date de circulația textelor și de existența unor centre de cultură cu autoritate crescîndă, ceea ce creează un dezechilibru între jocul dintre creație și imitație, la nivelul uzului se instaurează un nou tip de echilibru în care dominantă nu o mai constituie imitația, precum în comunitățile restrînsse și închise.

⁶ Sînt ilustrative, prin abundență și contexte, alternanțele *ѣ/ѧ*, *ѣ/ѧ*, și chiar *o/w*, *i/и*, alături de alte asemenea alternanțe.

⁷ Firește că, așa cum există texte în care prezența mai multor variante fonetice și gramaticale este foarte ridicată, tot astfel există texte în care oscilațiile de tot felul au o pondere minimă. De asemenea, nu absolut toate variantele posibile la nivelul sistemului sînt prezente într-un text, și nici nu toate locurile sistemului fonetic și gramatical nu contribuie la această situație. Constatarea nu face decît să indice, alături de lipsa ordinei maxime, lipsa haosului, cu alte cuvinte lipsa extremelor. Deja normată într-o anumită măsură prin uz, deși nu își crease un aspect literar evoluat, bine normat, limba nici nu se putea manifesta cu maximă incoerență (de altfel, este de presupus că, dacă starea de maximă normare ar fi teoretic posibilă, cea de haos total este absolut imposibilă, contrazicînd principiul fundamental al limbii).

Edificându-se pe baza graiurilor (în care rezultatele variabilității și evoluției lingvistice la toate nivelele constituie un puternic principiu activ) și sub influența modelelor străine (care generează felurite tulburări de sistem datorită interferențelor dintre limbile în contact), aspectul literar în constituire se află într-o etapă de acumulare, principala dificultate fiind dată de concurența formelor produse în uz, în deplină conformitate cu capacitățile sistemului, pe fondul unei acute lipse a principiilor (ferme) de selecție. Într-un caz precum cel al limbii române - în care apariția centrelor de cultură se face prin poligeneză, iar o autoritate unanim recunoscută lipsește -, principiile de selecție nici nu puteau fi eficiente în această etapă. Selecția urmează manifestării plenare a tuturor posibilităților pe care sistemul epocii le pune la dispoziție în activitatea de producere concretă a paradigmelor și variantelor. De aceea textele nu prezintă decât sporadic urme ale eforturilor de a crea sau promova principii caracteristice unei norme literare.

Datorită faptului că variantele literare în formare se întemeiau pe graiurile diferitelor arii lingvistice (diferențiate în mod discontinuu, doar la nivelul anumitor puncte ale sistemelor fonetic, gramatical și lexical, numai în aceste puncte existând anumite mărci de natură să confere unui grai dat o anumită identitate recognoscibilă) și datorită sferelor de contact și de influență neidentice, ale acelor variante ale aspectului literar în formare, rezultatele selecțiilor operate puteau prezenta unele deosebiri, relativ proporționale cu cele dintre graiurile de la bază. Astfel, „raționamentele” din cadrul proceselor de selecție puteau fi determinate nu doar de forța coercitivă a modelelor directe, ci și de graiurile aflate la baza fiecărei variante literare. Considerând că acesta este, poate, cel mai important nivel la care se implică baza constituită de grai, este de remarcat că selecția determinată de grai constă atât în adăugare, cât și în eliminare, ambele operate pe criteriile acelei baze.

Dincolo de aceasta însă, conștienți de faptul că, prin actul lor, se situează în cadrul unui joc având alte reguli decât cele suverane în cadrul nivelului și al graiurilor pe care le reprezentau, și sub presiunea considerabilă a contactelor cu alte texte, scriitorii vor prezenta și tendința de a îngloba în textele lor variante mai puțin curențe sau chiar rare în uzul lor. Eventualele influențe de acest fel erau facilitate și de contextul existent, în sensul că, în lipsa principiilor de selecție preexistente și a unei norme culte instituite nu existau piedici în calea selecțiilor operate în baza unor afinități de tip mai degrabă natural decât cultural.

În felul acesta, la nivelul scrierii, ca și la cel al vorbirii, se constată felurite coocurențe ale elementelor marcate diatopic, diacronic, diastratic, de unde impresia că în secolul al XVI-lea, dar și în al XVII-lea, s-ar petrece enorm de multe fenomene fonetice, parcă stagnante, timp de o mie de ani. Datorită cauzelor mai sus enumerate și în situația complexă mai sus schițată, aceste fenomene doar erau puse în discuție, se luptau între ele, cărturarii încercând cumva (la început, mai mult inconștient) să construiască o normă ce-și căuta coerența internă. În acele momente, apar deodată pe hârtie, vorbirea vie și tendințele de normare, oarecum creatoare⁸ (mai degrabă în stare de mișcare browniană) aparținând vorbirii îngrijite care, ea însăși, tocmai se edifica. Hârtia îndemna la reflecție, la antrenarea factorului conștient în procesul lingvistic.

În cadrul textelor vechi românești - realități susceptibile de a depozita prin adăugare două sau mai multe straturi de limbă - se înregistrează destul de multe situații în care apar fonetisme și forme ce pot fi considerate ca reprezentante a două stadii de limbă, a două arii geografice, a două straturi sociale. O astfel de considerare a lor nu ține de vreo certitudine de nezdruccinat, care să ateste prin dovezi științifice că lucrurile stau într-adevăr astfel. Judecând faptele din perspectiva existenței mai multor norme având un anumit grad de coerență internă, este dificil de admis ca posibilă tolerarea - de către un vorbitor sau scriitor supus unei norme - a fonetismelor și formelor recunoscute ca aparținând unei norme revolute, altei arii lingvistice sau vorbitorilor unui strat social inferior.

Cu toate că distincțiile sînt dificil de operat - tocmai datorită relațiilor strînse dintre perechile de forme -, este mult mai aproape de logica realității să se accepte că vechile texte românești prezintă variante dezvoltate de sistemul limbii române, dar distribuite în mod diferit sub aspect diacronic, diatopic și chiar diastratic. Întrucît situația din epocă era cea mai sus prezentată, aceste forme, aparținând limbii române și reperabile la nivelul întregului teritoriu românesc, dar cu frecvențe diferite, compatibile între ele în cadrul unui aspect literar în formare, erau recognoscibile de către vorbitorii contemporani scriitorului și, în diferite grade, acceptabile pentru aceștia.

Deși se poate accepta ca între aceste variante să existe deosebiri de ordin temporal, areal sau alte tipuri de deosebiri, în momentul în care aceste forme coocură într-un text, din perspectiva celui care a transmis textul, formele în cauză reprezentau variante acceptabile, îndeosebi în limitele normei sale nefixate. În situațiile în care, în textele provenite din două sau mai multe arii lingvistice românești, se înregistrează astfel

⁸ În sensul diferențierii de stadiul de evoluție atins de nivelul fonetic al limbii vorbite și de întemeiere de forme diferite, uneori cu adoptarea unor modele din altă variantă literară, din diferite straturi ale limbii, chiar împrumutînd elemente devenite arhaice, uneori urmînd modele străine.

de cazuri (de fapt, aceste situații constituie regula vechilor texte românești), faptul nu se datorează neapărat pătrunderii, în urma contactelor, a unei forme dintr-un grai (variantă literară) în altul. Această optică este doar aparent corectă, deoarece o asemenea concepție ar presupune evoluții accentuat divergente în cadrul unui trunchi comun, relativ unitar, așadar, dialecte literare delimitabile cu destulă strictețe, relativ bine fixate, fapt care nu este confirmat de texte și nici chiar de realitatea actuală din teren. Chiar pătrunse fiind acele elemente, însă, dintr-o altă normă românească, prin circulația lor, demonstrează că, în cadrul limbii române, la vorbitori aparținând diferitelor teritorii românești, fonetismele și formele nu reprezintă elemente inalienabile de cel care le-a produs și inacceptabile pentru cel care le receptează.

Avându-se în vedere cauze de ordin diastratic, diatopic, diacronic, ori datorate altor motive, eventual combinate (ceea ce, dintr-o perspectivă, putea reprezenta pentru varianta literară A, norma variantei literare B, dintr-o altă perspectivă, pentru varianta literară A, putea reprezenta totodată o normă revolută, mai veche, a aceleiași variante literare A), acceptarea în text a două tipuri de fonetisme (*s* velar și muiat sau *z* și *dz*, spre exemplu), a unei oscilații așadar - calificabilă drept toleranță față de anumite fonetisme și forme -, indică slaba fixare sau nefixarea aspectului literar. Această nefixare putea conduce la acceptarea într-o anumită normă în constituire a unor elemente necaracteristice ei prin frecvență ridicată, chiar în condițiile existenței anumitor constante ale graiurilor și variantelor literare. Ceea ce pentru un anumit grai putea să constituie forma cea mai frecventă, „norma” acestuia, pentru un altul putea constitui o varietate reperabilă și acceptabilă, eventual cu o frecvență mai scăzută comparativ cu aceea a elementelor care constituiau „norma” sa.

Cel ce copia un text aparținând altei variante (velarizante sau nevelarizante, invers decât a sa) nu poate fi considerat ca fiind incapabil să observe diferențele dintre fonetismele și formele caracteristice graiului său și cele aparținând celeilalte variante. Fie că, în calitate de copist, încerca să le respecte (ceea ce nu se prea întâmpla), fie că nu făcea acest lucru, ceea ce importă este că respectivele deosebiri erau sesizate. În calitate de revizor, acesta avea sarcina de a opera modificările impuse de varianta sa. Realitatea textelor arată, însă, că, de cele mai multe ori, cel care scrie aceste texte acționează inconsecvent, atât ca revizor, cât și în calitate de copist⁹. Totodată, existența modificărilor față de original sau față de copia anterioară și a versiunilor revăzute (ușor de constatat în cazul tipăriturilor, dar și al anumitor manuscrise) demonstrează că scriitorii (este vorba, în special, despre copiiști) nu erau obedienți față de textul copiat, astfel de modificări fiind o practică frecventă.

De fapt, un eventual efort de unificare și de nivelare lingvistică ar fi fost strivit nu sub povara a două norme literare (dimpotrivă, două norme literare bine definite și delimitate ar fi făcut extrem de lesnicios un astfel de proces), ci sub aceea a normei literare românești în formare, caracterizată de principii de selecție oscilante și insuficient definite, permisivitate, lipsă de rigoare, compatibilitatea elementelor concurente¹⁰.

Plecând de la un uz oscilant, caracterizat de firești alternanțe situate pe linia evoluției graiului, la care se adaugă un alt tip de alternanțe, date de interferențele cu alte graiuri (produse prin contacte de tot felul, inclusiv la copiere și tipărire), aspectul literar în constituire va purta în mod inevitabil această amprentă. Astfel, analizând caracteristicile diferitelor variante ale vechiului aspect literar românesc la nivelul anumitor particularități considerate a fi relevante pentru norma literară, se poate observa ca nu toate formele aflate sub imperiul respectivelor caracteristici își au acolo locul pe care acțiunea liberă a principiilor evolutive ale limbii l-ar îndreptăți. Funcționarea și aplicarea principiului analogiei, de multe ori în mod inconsecvent și neunitar aplicat, este deosebit de defectuoasă, și atunci când funcționează și atunci când rămîne suspendat prin acțiunea altui principiu.

Faptul acesta este și astăzi reperabil, spre exemplu, într-un caz relevant cum este acela al tratamentului elementelor împrumutate. Unele dintre acestea sînt integrate în limbă pe baza situației existente în acel moment în limba română: încadrarea fonetică și gramaticală se face în paradigmele deja existente și funcționale, pe baza apartenenței formale a respectivelor împrumuturi la o anumită clasă. În alte cazuri, fără a exista diferențe reale între termenii împrumutați și unii din categoria precedentă, tratamentul este diferit; încadrarea acestora în limbă se face ținîndu-se seamă de caracteristicile respectivelor termeni în limba din care s-a operat împrumutul sau, uneori, chiar în limba lor de origine. Alteori, au loc încadrări pe baze pur analogice, elementul sau elementele luate ca reper nefiind considerate cu atenție pentru a se stabili reala identitate dintre acestea, și care ar permite o astfel de asimilare. De aceea, se constată de multe ori că termeni împrumutați în perioade diferite, dar și în aceeași epocă, sînt încadrați în paradigme diferite (ceea ce și conduce la prea marea eterogenitate a acestora) și în mod defectuos.

⁹ Nu de puține ori, forme cu ambele fonetisme apar în text, la distanțe foarte mici unele de altele.

¹⁰ În acest moment încă, în unul și același grai sau variantă literară pot apărea forme concurente, fără ca acestea să se revendice neapărat de la straturi diferite de limbă identificabile ca aparținînd altui grai sau altei epoci și, mai ales, fără ca între aceste elemente să se instaureze, deocamdată, disjuncția (vezi nota 22).

Aspectul literar al românei vechi se constituie ca o abstracție care își caută cu dinamism principiile de selecție și coerența internă. Pe temeiul graiurilor locale - entități ale aceluiași sistem, constituite pe o solidă bază comună și ușor diferențiate între ele prin anumite particularități discontinue, nesistematic și sporadic delimitate -, vechiul aspect literar românesc se constituie pe un unic temei: o uriașă bază comună marcată cu intermitență de trăsături fonetice, gramaticale și lexicale, care se revendică de la graiul aflat la bază. La acesta se adaugă trăsături datorate modelelor străine. Este fundamental, însă, a se specifica faptul că respectivele trăsături sînt date de frecvența cu care anumite fonetisme, forme și elemente lexicale ocurează în vorbirea și scrierea caracteristice unei arii lingvistice și nu de exclusivitatea diferențioare cu care se înregistrează aceleași fonetisme, forme și elemente lexicale.

O limbă lipsită de varianta cultă prezintă, prin sine, suficiente piedici în calea unei astfel de întreprinderi cum este traducerea cultă. Apar foarte vizibil în acest moment neputințele limbii, dar nu ca sistem, ci ca „norma” și „habla”. Soluțiile de traducere, prin care și aspectul literar se conturează în mod eficient și se echilibrează, vor apărea mai lent decît în alte cazuri. În contextul în care limba română încă nu dezvoltase un aspect cult vorbit, bine marcat și diferențiat de aspectul vorbit la celelalte niveluri, și capabil să se susțină singur în mod rezonabil, activitatea de traducere luase limba pe nepregătite. Tocmai aspectul care trebuia să constituie punctul de sprijin al traducerii culte fiind cel care, slab definit, ajunge să își caute cu febrilitate mijloacele de exprimare.

O ultimă precizare necesită conceptul ‘idiom de traducere’. În măsura în care funcționează, orice aspect al limbii este, în orice moment, constituit. Orice aspect al limbii ar utiliza indivizii contemporani între ei, și în orice fel de tip de comunicare lingvistică, atît timp cît comunicarea se produce, respectivul aspect, funcțional și eficient, există indiferent de gradul său de imperfecțiune. Formîndu-se preponderent prin contacte cu sisteme avînd norme literare superior organizate, adică sub imperiul modelelor străine, ca orice normă cultă, vechea normă literară românească prezenta în componența sa numeroase elemente datorate respectivelor contacte. Ceea ce, însă, este important se referă la faptul că analiza atentă a vechilor texte românești, avînd mereu în vedere principiile de constituire, evoluție și funcționare ale unei norme literare, arată că, pe această bază, nu se pot delimita în mod ferm niște categorii, nu se poate trasa un sistem de caracteristici care să trădeze o normă hibridă ori torsionată în sensul bilingvismului. Dacă, într-adevăr, lucrurile stau astfel, atunci nu se poate considera că forma pe care sistemul o îmbracă în cadrul unei traduceri, sau - mai mult - la nivelul mai multor texte rezultate ca urmare a traducerilor, ar putea fi una avînd caracteristici atît de pregnant proprii încît să fie în măsură a individualiza acel rezultat în cadrul sistemului pînă la a căpăta o denumire proprie, ca și cum ar fi vorba despre o entitate (specie, subspecie, categorie etc.) aparte. Din acest motiv, conceptul ‘idiom de traducere’ aplicat vechii norme literare românești nu poate fi acceptat decît ca un concept de serviciu, în fapt nefolositor și inoperant, în cel mai bun caz dotat cu o mare relativitate. Pentru ca un idiom de traducere să existe și să funcționeze este nevoie, la nivelurile de ansamblu ale limbii și societății, de un grad de evoluție mult mai ridicat decît cel existent în epoca de care ne ocupăm.

Totodată, analiza vechilor texte românești arată că nu se poate pretinde și nici urmări o presupusă unitate a acestora, acțiunile scriitorilor nefiind decît accidental dotate cu finalități normative ori de model, adică direcționate conform anumitor principii în vederea atingerii unor astfel de obiective, ferm trasate. O cauză importantă a acestui complex stă în aceea că, în esență, cu diferite deosebiri, nu foarte tranșante, limba română era una singură, iar în procesul de edificare a unei norme vorbite și scrise se puneau la contribuție diferite elemente încă aflate într-un proces de promovare, mai cu seamă în măsura în care scriitorii intră în contacte între ei prin intermediul textelor. Privind la texte, se observă că limitele pînă la care merg deosebirile dintre acestea sînt mult mai restrînse în ansamblu, decît cele care privesc vorbirea. În măsura în care scrierea reflectă vorbirea, se poate spune că, aparținînd aceleiași limbi și aceluiași dialect, normele ce decurg din graiuri, prin natura lor intimă, nu se puteau fixa la stadii de evoluție prea deosebite, în ciuda unor evoluții care, fără a fi divergente, au apărut ca variații ale aceluiași trunchi comun.

Avînd în vedere și faptul că așa-zisele variante literare prezintă deosebiri doar în anumite puncte, fără a exista un set coerent și bine definit de trăsături la al cărui nivel să se manifeste trăsăturile diferențioare, se poate vorbi mai degrabă despre un singur aspect literar¹¹. Din acest motiv, rezultatul în sine, așa cum apare la

¹¹ Situația limbii române diferă de cea a limbilor greacă, italiană, franceză sau germană. Nu se pot compara pozițiile pe care dialectele acestor limbi le aveau cu pozițiile în care subdialectele dialectului dacoromân se aflau. În plus, în acele limbi, concurența dintre dialectele respective s-a manifestat ca o luptă eliminatorie, aproape exterminatorie, în vreme ce, la nivelul limbii române, subdialectele dialectului dacoromân au coexistat pînă tîrziu, relativ pasive unul față de celălalt. Numai implicarea conștientă a unor indivizi, puternic sprijiniți de factori extralingvistici, a reușit să forțeze estomparea anumitor diferențe, prin trecerea anumitor trăsături dialectale din norma literară în nivelul inferior. Despre eliminarea unor norme literare (sub)dialectale, însă, nu a putut fi vorba. În momentul în care, apoi, s-a reușit instituirea unei norme literare supradialectale, presiunile deja existente nu au putut elimina complet tendințele impuse vorbitorilor de către diferitele variante, definite regional, ale aspectului literar. Aceste presiuni pot fi acut percepute tocmai prin

nivelul textelor, prezintă mai degrabă unitate decât diversitate, o unitate înțeleasă în sens larg, relativizată și de oscilațiile de la interiorul aspectului literar în formare, ceea ce se datorează nu doar variabilității naturale din cadrul graiurilor de la bază, ci și lipsei principiilor de edificare a normei literare, căutărilor și interacțiunilor, mai mult sau mai puțin proprii fiecărei variante astfel delimitate. Dificultatea selecției coerente a formelor și fonetismelor din masa de elemente produse prin evoluția limbii române este o cauză importantă a diferențelor ce urmează procesului de edificare conștientă a unei norme literare.

Pînă la jumătatea secolului al XX-lea, în lucrări științifice, scrieri beletristice ori alte asemenea texte - pentru autorii acestora trebuie presupus gradul cel mai ridicat de conștientă și de supunere la o eventuală normă - apare un număr foarte ridicat de oscilații, manifeste atît la nivel grafic, cît și la nivelul limbii vorbite¹². În acest context, chiar cunoscînd felul în care rostea respectivul autor, este dificil de făcut distincția între nivelul grafic și cel lingvistic al textului. Existența unei astfel de situații este semnul unei norme literare încă neunitare, eforturile de coerentizare a acesteia generînd diferite oscilații, nu mereu de ordin exclusiv grafic. Totodată, însă, nu se poate postula, pe această bază, că starea s-ar datora unor fisuri ale limbii care au generat norme literare diferite. Cauza diferențelor este de ordin obiectiv, ea stă în tendințele naturale spre variabilitate ale oricărui organism viu, care se diversifică spre a-și spori șansele de supraviețuire. Coeziunea vorbitorilor și delimitarea regională se produce pe baza contactelor dintre vorbirile membrilor grupului, care se compatibilizează în compromisul numit *uz*. În perioada în care un aspect literar începe să se edifice, particularitățile acestuia vor fi dependente de criteriile de selecție și, apoi, de forța cu care se impun particularitățile selectate, fapt dependent de constanța cu care se selectează diferitele elemente propuse, dar și de valoarea, în mintea comunității, a acelui element. Acesta este cadrul generator de oscilații și, din acest motiv, discontinuitatea lingvistică este relativă. De o deosebită profunzime este, sub acest aspect, afirmația lui G. Ivănescu, conform căreia „stările de limbă sînt stări de conștiință”. În realitatea lor, procesele din limbă se desfășoară în așa fel încît se poate afirma despre conștiință că aceasta mai degrabă se înfiripă treptat de-a lungul desfășurării proceselor din limbă, și abia în diferitele stări prin care limba trece se pot întrevădea stările corespunzătoare ale conștiinței.

Raportîndu-ne la ultima jumătate a secolului al XX-lea, studiul DOOM arată cu claritate numărul mare de variante care stau la dispoziția vorbitorului instruit. Problema opțiunii, nici în acest caz, nu rămîne una care s-ar raporta preponderent la proveniența dialectală a acestuia. Cauza existenței acestor variante derivă, în primul rînd, din caracterul procesual al normei. Edificîndu-se prin adîși și eliminări treptate, supuse nu doar unor principii cvasiinuabile, ci și afinităților unei epoci, norma își extrage și instituie principiile constitutive pe cale evolutivă. Esența unor astfel de situații nu mai stă în simpla concurență a unor cazuri particulare, ci tocmai în faptul că principiile înseși sînt supuse jocului variabilitate / stabilitate, constituirea lor urmînd aceleași sinuoziități și incoerențe cărora le sînt supuse elementele pe care principiile sînt chemate să le ordoneze.

Momentul armonizării structurilor și elementelor lingvistice, în vederea atingerii unui sistem coerent de paradigme unitare, aparține unei etape ulterioare și urmează unor consistente acumulări cantitative și calitative¹³. Oricum, nici la apogeul acestei noi etape nu dispar tendințele de forță mai sus schițate. Ceea ce se poate spune că a constituit o deosebire între aceste variante, mai relevantă decât altele, a fost dinamica lor.

manifestarea la nivelul actualei norme literare a concurenței dintre diferitele forme și propensiuni, a căror apartenență la diferitele arii lingvistice românești poate fi corelată doar cu frecvențele preponderente cu care acele forme apar în respectivele arii.

¹² Vezi, spre exemplu, G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în BIFR XI-XII (1944-1945), p. 1-412.

¹³ Vezi Ioana Moldovanu, *Structura lingvistică a Bibliiei de la București și problema contribuției sale la dezvoltarea limbii române literare*, în ALIL, t. XXXIX-XLI, 1999-2001, Iași, 2003, p. 65-102. Vezi Ștefan Munteanu și Vasile D. Țăra, *Istoria limbii române literare (secolele al XVI-lea – al XVIII-lea)*, p. 40-41, unde se arată că fixarea și consolidarea normelor aparțin unui stadiu de evoluție a limbii române mai avansat decât cel caracteristic secolului al XVI-lea, perioadei de începuturi, fapt care, însă, nu privește unitatea de structură a limbii române. Selecțiile care se produc sînt relativ tîrzii și se operează la nivelul posibilităților limbii. Asupra acestor posibilități, în mod oarecum firesc, variantele delimitabile s-au fixat în mod întrucîtva diferit. În continuare, operînd distincția dintre limba documentelor vechi și cea a textelor literare și subliniind că aceasta din urmă reprezintă „o fază inițială a limbii literare, manifestarea și expresia ei incipientă” și arătînd că încă nu există opoziție între acest din urmă aspect și cel popular, Ștefan Munteanu și Vasile D. Țăra, *op. cit.*, p. 71 și urm., evidențiază, pe bună dreptate, caracterul imperios al necesităților de traducere și de comunicare, ceea ce prelua asupra preocupărilor coerent direcționate spre formă. Cu toate acestea, autorii găsesc, la Coresi, spre exemplu, astfel de orientări, fapt care atestă posibilitatea, realizată și la Bratul, dar într-o mai mică măsură decât la Coresi, ca scriptorul, mai ales ca revizor, să-și distribuie forțele și în direcția, implicită în actul traducerii, a coerentizării formei mesajului conform anumitor principii.

Aceasta s-a datorat indivizilor creatori de texte (cu cunoștințele lor, amploarea contactelor culturale în care intrau etc.), efectelor pe care rezultatele lucrului acestora le-au indus în rîndul receptorilor de texte.